

Между спектакъла и съдбата – бракът в прозата на Елин Пелин и Катерина Хапсали

Зофия Кренц

Фолклорен спектакъл

Традиционният български сватбен ритуал е народен, фолклорен спектакъл със сценарий, разделен на пет действия, подобно на класическата драматична структура в античните произведения. Сватбата започва с представянето на булката и младоженеца, както и на техните родители, и плавно преминава към завръзката на сюжета, когато се извършва ритуалното засяване и приготвяне на хляба. Кулминацията на ритуала е официалната церемония, последвана от продължение на сюжета, обогатено с вино и пъстро хоро. Развързката (*dénouement*) настъпва със съвместното излизане на младоженците за вода. Като маркира границата между старото и новото, този обичай помага на двойката да се приспособи към новата реалност. Изследователката Лилия Старева отбелязва в книгата си, че в миналото, ако по време на церемонията не са били изпълнени всички традиционни елементи, хората я смятали за незавършена, като представление, което не се придържа към сценария¹. Сватбите и женитбите – със своята сакрална символика и тържественост – винаги са предизвиквали силни емоции, дори у странични наблюдатели. Макар и не винаги да следват плана на сватовниците, не е изненадващо, че като ключов момент в живота на всеки човек те често се превръщат в важен сюжетен мотив в българската литература.

Селото – място на хармония с природата и съхранение на българските традиции

Непрекъснатата поредица от ритуали е изключително важна за сватбената „драма“, но мястото също има съществена роля. В творчеството на Елин Пелин постоянно се откроява вътрешният му конфликт с града, който той разглежда като пространство на самота и разпад на човешките връзки – място, където традиционната култура, родена в селото, се разрушава. Ето защо градът не може да бъде сцена за ритуал, който полага началото на нов и дълъг живот, изпълнен с щастие. Покварата, която властва там, неминуемо ще доведе младоженците до трагичен край, лишен от

¹ Л. Старева, *Български обичаи и ритуали*, София 2005, с. 120.

шанс за щастие. В известен смисъл писателят има право: в големите градове, където социалната структура е подложена на постоянни промени – вследствие на миграция, културни влияния или технологичен напредък – е по-трудно да се запазят старите обичаи. Но нещастията се случват и в провинцията, където нарушават хармонията между човешкия свят и природата. Въпреки това, човекът е принуден да работи както за себе си, така и за благо на общността. В благоприятните условия на селото, без бремето на градския живот, той успява да намери начин да възстанови равновесието в своя микросвят.

В разказа разказа *Ветрената мелница*² на Елин Пелин сушата, която сполетява селото на Лазар Дъбака, разклаща сигурността на жителите, носейки заплаха от глад и мизерия. Стариият ерген Дъбака и неговият приятел дядо Корчан не остават безучастни към бедствието и веднага се захващат да построят мелница, която да се задвижва от вятъра, духащ по селските хълмове. Една мисъл обаче не дава мира на разтревожения Корчан: защо приятелят му, тридесетгодишният Лазар, все още няма жена? Дъбака се грижи за благо на селото и съселяните си, но пренебрегва собственото си добруване. Както пише Л. Старева, според народните вярвания: „ритуалът и неговата празничност и сакралност е част от установяването на новия ред, от постигането на новата хармония”³. Затова, когато Христина, развълнувана от приближаващия дъжд, се качва на мелницата, дядо ѝ, дядо Корчан – макар и леко уплашен от нейната смелост – не може да скрие радостта си. Опитният старец веднага разпознава любовната закачка и бързо разбира, че Дъбака е привлякъл вниманието на внучката му, и то с взаимно чувство. С шеги Христина кара ергена да слезе от строежа при селяните, които го очакват, събрани в радостно хоро и развеселени от любовното ухажване на двамата. Момичето се присъединява към тях, но се отличава от тълпата с буен танц, чрез който очевидно се опитва да привлече вниманието на младия мелничар. Хорото има важна роля в българския фолклор и обществен живот. То е не само форма на социална интеграция и начин за отбелязване на важно събитие, но и идеална възможност за запознанство с бъдещ партньор. Колективното хоро напомня на брачния танц, познат от животинския свят. Младежите искат да покажат сила, ловкост и грациозност един пред друг, както и да изразят своята радост. Елин Пелин за пореден път доказва, че в селския живот не

² Елин Пелин, *Ветрената мелница*, <https://chitanka.info/text/5301>, достъп: 11.01.2024.

³ Л. Старева, *op. cit.*, с. 120.

съществува граница между човека и природата. Човекът е само един от елементите на природата, подвластен на законите, които я управляват.

Заслужава да се отбележи символиката на ръченицата – български народен танц, изпълняван по двойки в бързи и неравноделни тактове, чиято изразителност е увековечена в известната картина на Иван Мърквичка. В разказа на Елин Пелин ръченицата се превръща в своеобразен дуел между влюбените и е кулминацията на творбата. В този танц Дъбака може да загуби най-много – ако не успее да спазва ритъма и се предаде на Христина, той ще трябва да ѝ подари своята алена копринена връв с няколко жълтици и ще изгуби шанса си да се ожени за нея, като се подложи на „вечен срам“ и подигравките на местните. Ако обаче победи, момичето става негова съпруга без да се нуждае от ничие разрешение за сватбата. След този изтощителен танц Христина не издържа и, за радост на мелничаря и дядо си, признава поражението си. Тя обаче спазва обещанието си и моли Дъбака да я заведе у дома си. Тази молба е символична формула, а жестът на завързване на златния наниз около шията ѝ отбелязва промяна в нейния статус – внучката вече не е девойка, а годеница. Последното изречение на Дъбака също може да се чете двусмислено:

Ей, Дъбак, ами ветрената мелница? – викна дядо Корчан след тях.

– Аз си намерих друга! – отговори весело Дъбакът⁴.

За Дъбака Христина е това, което за жителите на селото е била вятърната мелница – символ на сигурност, стабилност и основа за добър живот.

Неслучайно Елин Пелин избира точно това място за развитието на сюжета. Пейзажът, изобразен в текста – ветровитите хълмове, които се извисяват на фона на величествената Витоша и чернеещата се в далечината Стара планина – са гледки, познати му от детството.

Тоя пуцинак с обраснали в бурен до пояса основи, свърталище на боязливи лалугери, зелени гущери и отровни пепелянки, тоя избелял от дъждове и пек скелет, с незалепени и озъбени стени, през които пицят ветрища и хали, макар запуствял и изоставен, е единствената ветрена мелница от равно шопско дори до безкрайно филибешко поле⁵.

⁴ Елин Пелин, *op. cit.*

⁵ *Ibidem.*

Въпреки че авторът не споменава селото по име, всеки, който поне веднъж е пътувал между София и Пловдив, веднага ще си спомни за вълнообразната равнина, която се простира от покрайнините на столицата до земите на Ихтиман. Равнината, описана в разказа, се намира в района на т. нар. Шоплук (Шопска фолклорна област), която в контекста на българския фолклор се отличава със своите танци, музика и носии. Затова не е изненадващо, че в произведението на Елин Пелин ръченицата играе толкова важна роля: именно движенията на ръченицата са сред трите най-характерни елемента в шопския танц.

Носят се слухове, че вятърната мелница в разказа на Елин Пелин е вдъхновена от истинска вятърна мелница, построена от бащата на писателя, Иван Стоянов, известен още като Йото Варджията. Подобно на главния герой в произведението, Варджията е бил отличен майстор – основно земеделец, но е работил също като зидар, дърводелец и тухлар. Пътувайки по стъпките на Пелин, си струва да спрем в родното му село Байлово, за да се насладим на гледката, която се е разкрила пред очите на двамата строители на върха на недовършената мелница.

Игра с човешката съдба

„Човешкият живот се ръководи от съдбата“ – вероятно така Катерина Хапсали (българска журналистка, писателка и поетеса, която започва да пише първата си книга след трагичната смърт на съпруга си) би коментирала разказа на Елин Пелин. Опирайки се на историите от живота на предците си, тя умело преплита исторически и съвременни теми с литературна фикция, опитвайки се да докаже, че границата между човешкия и духовния свят лесно се преминава. Размислите на главната героиня на Хапсали за превратностите в живота са по-близки до метафизиката, отколкото до конкретния светоглед на Елин Пелин, според който хората действат в контекста на природния свят. Макар че природата присъства и в историите на героите на *Гръцко кафе*⁶, тя служи само като инструмент в ръцете на митичните Мойри. Гръцките богини на съдбата държат в ръцете си нишките на човешкия живот, а от каприза на дъщерите на Зевс и Темида зависи къде и с кого ще ги пресекат, както и кога ще решат да ги прекъснат.

⁶ К. Хапсали, *Гръцко кафе*, София 2021, с. 42.

В историята на К. Хапсали водата се явява любим атрибут на трите сестри. Символизираща живота, жизнеността и непредсказуемостта, стихията заплита пътищата на героите, като им дава нов живот или отнема съществуващия. Чешмите, подобно на хорото, са място за срещи и евентуално влюбване на млади девойки и ергени. Както припомня Л. Старева: „Място за срещи има и във всеки делник – на чешмата, при реката... Сама по себе си граница и магия, водата става гранична и магическа и за младите.”⁷ Не по-различно е и за младите Запрян и Катерина, праядо и прабаба на главната героиня на книгата *Гръцко кафе*. Именно благодарение на градската чешма с минерална вода, намираща се в центъра на Горна Джумая (днес: Благоевград), влюбените можели да се срещнат:

Ако не била тази лековита вода, Ахилеа му, кой знае – може би високочелата Катерина щяла да стане самарджийска съпруга! Но явно наядите, тези палави изворни нимфи, имали други планове.

На най-топлата от всички минерални чешми в града имотната Катерина срещнала Запрян – бедния обуцарски калфа, дете вечер затварял с песни и другарски къотеци кръчмите. Не знам какво са си казали, а и да знаех – нямаше да ти кажа, от срам! Легенди се носят за страстта на тези двамата⁸.

Красивата Катерина, сираче от тогавашната османска Янина (или Йоанина), решава да направи нещо, което според обичайното право се смята за тежко престъпление и обида за сватовете – да избяга от сватбата. Или по-точно, тя бяга от църквата, където малко преди това е станала съпруга на богат занаятчия. Без да се притеснява от позора, който ще донесе както на себе си, така и на роднините си, тя се качва на коня на един млад революционер и заминава с него за извисяващото се над Горна Джумая село Делвино, за да поиска благословия от местния духовник.

– Ще ни ожениш ли, попе? – по-скоро му заповядал, отколкото го попитал Запрян.

Поп Станой си погладил брадата. Бре!

⁷ Л. Старева, *op. cit.*, с. 130.

⁸ К. Хапсали, *op. cit.*, с. 42.

– *Не мога, Запро, не мога. Тази жена говореха, че се омъжва днес сутринта...
Ей го и пръстена на ръката и! Не мога, пожали ме, грях е пред Бога! Омъжена
е вече, не мога!*⁹

За разлика от влюбените младежи в разказа на Елин Пелин, героите на Хапсали не получават одобрение от местната общност за избора си. Въпреки разликите в произхода и имотността си, те избират съдба, определена им от древногръцките Мойри. С това авторката показва, че бракът може да бъде символ на противопоставяне на патриархалния ред. Катерина и Запрян са първото поколение, което нарушава установените социални норми, променяйки по този начин съдбата на децата си. За тях бракът е избор, направен с любов, а не по волята на сватове.

Горноджумайската (а по-късно и Благоевградската) област, описана в разказа на Хапсали, е жив район, изпълнен с човешки смях, но и със злополучия. Въпреки че авторката се фокусира основно върху първата половина на XX век, разказът ѝ е различен от сухите исторически описания, които обикновено срещаме в учебниците. Тя поставя на преден план обикновените истории на местните жители, които всъщност отразяват значими събития като Горноджумайското въстание, Балканската и Световната война и създаването на Народна република България. Въпреки че в текста не се търсят патос или възхвала на нечие величие, има възхищение от непоколебимостта и смелостта на определени личности. В романа на Хапсали няма безупречни герои. Разказвайки историята на мъжете, авторката не забравя и женската перспектива – тази на съпругите, дъщерите и внучките им. Тези жени са силни и изобретателни, принудени да се справят с отсъствието на съпрузите си, с тяхната деспотична и жестока природа, но също така и с любовта и необходимостта от саможертва. *Гръцко кафе* е и комплексно описание на големите политически промени, както и на балканското общество на ръба на революцията, което, вкопчено в старите традиции, трябва да приеме новата си идентичност в процеса на тези промени.

В интервюта си К. Хапсали открито признава, че Благоевград и околностите му заемат специално място в сърцето ѝ¹⁰. Именно тук семейството на писателката пуска корени и участва в събитията, описани в книгата. Поколенческата памет и личните ѝ връзки с града са определили финия начин, по който тя представя

⁹ Ibidem, с. 45.

¹⁰ П. Кимчева, *Катерина Хапсали: „Благоевград е част от географията на сърцето ми”*, Българско национално радио, 28.02.2022, <https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101777524/katerina-hasaliblagoevgrad-echast-ot-geografiata-na-sarceto-mi>, достъп: 11.01.2024.

темперамента на Благоевград, впитайки в описанията характерни елементи от пейзажа и местните събития. След като прочетете книгата си струва да се разходите по калдъръмените улички на квартал „Вароша“ и да посетите катедралата в ренесансов стил „Въведение Богородично“, където героинята Катерина се омъжва за първи път и където е отвлечена от своя любим и бъдещ съпруг Запрян. Проследявайки по-нататъшните следи от биографиите на героите, ще стигнете до центъра на града и до читалище „Никола Вапцаров“. Тук някога е бил първият в града киносалон, управляван от екстравагантен арменец. Този необикновен храм на кинематографията не е бил само място за любовни срещи и първи влюбвания, но и пространство за срещи с изкуството и духовно просветление, което за Катерина, Запрян и техните близки се оказва прозорец към един съвсем различен свят, вероятно променящ напълно съдбата на някои от тях. Днес киното се намира на няколко улици по-надолу в нов и модернизиран вариант, а на старото му място се е настанила камерната опера.

Водени от пакостливите Наяди, неведнъж ще преминем през Бистрица – непредсказуема река, която обърква човешките съдби. Без да вземаме под внимание изкуствените язовири и въображаемите граници, тя започва своето течение от върховете на Рила и завършва в Струма, която оттича водите си в Егейско море. Не ще открием чешмата на влюбените или кръчмата „Дончо Дунав“ – свидетел на от победи и поражения, празници и разочарования. С развитието на градската инфраструктура тези свидетелства за някогашния облик на града са изчезнали. Затова Хапсали греша – единственото ограничение в живота е човешката (не)памет.

Dénouement

Макар че в избраните от мен произведения сватбата не е основна сюжетна линия – в творбата на Елин Пелин тя е загатната, а в тази на Катерина Хапсали се случва някъде между младостта и зрелостта – сюжетът на всяко от тези произведения би могъл да вдъхнови не един режисьор. Повече от сто години делят създаването на двата текста, но въпреки това темата за човешката любов, която от векове ни вълнува и разпалва емоциите, е обща за тях. Сватбената церемония, изпълнена със забрани и заповеди, е специален ритуал на прехода. Тя има за цел да сложи край на лиминалното състояние на участниците и да укрепи чувствата, които не винаги са взаимни. Затова сравнението на сватбата с комедия или трагедия не е преувеличено – каквото и да е естеството на церемонията, винаги става въпрос за гръцка драма.

Библиография

Mleczko Joanna, *Tradycyjny bulgarski obrzęd weselny. Studium etnolingwistyczne*, Katowice 2018.

Елин Пелин, *Ветрената мелница*, <https://chitanka.info/text/5301>, достъп: 11.01.2024.

Кимчева Петрана, *Катерина Хапсали: „Благоевград е част от географията на сърцето ми”*, Българско национално радио, 28.02.2022, <https://bnr.bg/blagoevgrad/post/101777524/katerina-hasaliblagoevgrad-e-chast-ot-geografiata-na-sarceto-mi>, достъп: 11.01.2024.

Старева Лилия, *Български обичаи и ритуали*, София 2005.

Хапсали Катерина, *Гръцко кафе*, София 2021.

Шопска фолклорна област, „Таратанци“, <https://taratanci.com/folklor/tantzite-po-folklorni-oblasti-na-bulgaria/shopska-folklorna-oblast/>, достъп: 11.01.2024.